

ALİ ŞİR NEVÂYÎ'YE BAĞLI OLARAK ANLATILAN FIKRALAR

Attributed Anectodes to Ali Shir Nawai

Anecdotes rapportées au sujet Ali Şir Nevâyi

Dr. Selma ERGİN*

ÖZET

Bu çalışmada, Ali Şir Nevâyi'ye bağlı olarak anlatılan fıkralar üzerine bir inceleme yapılmıştır. Söz konusu fıkralar, Nasrettin Hoca fıkraları ile benzer olanlar ve Nevâyi ile çağdaşları etrafında teşekkül eden fıkralar olmak üzere iki grupta değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Ali Şir Nevâyi, Fıkra, Nasrettin Hoca

ABSTRACT

At this study is researched on, told attributed anectodes to Ali Shir Nawai. These anectodes are classified as two groups: a) The anectodes which are similar with Nasrettin Hodja's anectodes, b) The anectodes which are formed around Nawai and his contemporaries.

Key Words

Ali Shir Nawai, Anectode, Nasrettin Hodja

Toplumlarda derin izler bırakan tarihî mühim vak'a ve kişiler, halkın hafızasından kolay kolay silinmezler. Halk bilimi araştırmacıları tarafından ortaya konmuş tespitlerden biri, bu tip vak'a ve kişilerin pek çok destana, efsaneye, rivayete, halk hikâyesine hatta mizahî bir tür olan fıkralara kaynak teşkil etmeleridir.

İlgili oldukları olay ya da kişilerle bağlantılı olarak anlatılan bu ürünlerin gerek sahip oldukları olağanüstü unsurlara gerekse kimi tarihî gerçeklerle zaman ya da mekân bakımından uyumsuzluklarına rağmen halkın üzerinde inandırıcı bir etkisi vardır. Anlatanlar da dinleyenler de söz konusu anlatmadaki olayların gerçekten vuku bulduğuna inanırlar. Tarihî gerçeklere uygun olsun ya da olmasın önemli olan bu tür anlatmaların toplum üzerindeki etkisi ve fonksiyonudur. Fonksiyonel açıdan incelediğimizde halk, tahkiyevî türler sayesinde yüzyıllardan beri süregelen ve kabul görmüş

kanaatlerini ve genel doğrularını âdeta kamu vicdanının süzgecinden geçmiş bir halde yeni nesillere aktarma işini yapmaktadır. Tarihî olay ya da kişiler hakkında anlatılan halk anlatmalarının halkın vicdanına ve genel tavrına göre yeniden şekillenmesi bu nedenledir.

Bu aşamada yeniden şekillenmenin boyutunun, söz konusu halk anlatısına kaynaklık eden tarihî olay ya da şahsiyetin halkın gözündeki ehemmiyeti ile doğru orantılı olduğunu görmekteyiz. Özellikle toplumun sosyal hayatında müspet tesirleri olan siyasî, dinî ya da edebî kimliğe haiz kişilerin, gerçek hayatlarından ayrı olarak halkın tahayyülünde ikinci bir kişiliğe sahip olmaları bu sebeptir. Tarihî kişilikleri ile halkın teşekkül ettirdiği ikinci kişiliğin birbiriyle ne kadar mutabık olduğu ya da tarihî gerçeklere ne kadar uygun olduğu tarih biliminin konusudur.

Bu çalışmada, XV. yy. Orta Asya

* Trakya Üniversitesi Fen-Edb.Fak. Öğr. Gör.

Türk edebiyatının en müstesna şahsiyeti olan Ali Şir Nevâyî (1441-1501) etrafında Özbek ve Türkmenler arasında teşekkül etmiş rivayetlerden¹, anlatım türü bakımından fıkra² özelliği gösteren rivayetler üzerine bir inceleme denemesi yapılmıştır. Söz konusu fıkraları iki ana başlık altında incelemeyi uygun gördük.

I- Nevâyî'ye Bağlı Olarak Anlatılan ve Nasrettin Hoca Fıkraları ile Benzer Olan Fıkralar:

Kendi etrafında teşekkül etmiş olan halk anlatmalarının bir kısmında Nevâyî, "Miralî" adlı bir fıkra tipi olarak karşımıza çıkmaktadır³. Söz konusu bu fıkralarda Nevâyî hazırcıca ve keskin zekâsıyla bize adetâ Nasrettin Hoca'yı hatırlatmaktadır. Öyle ki Türkmen anlatmalarında tespit ettiğimiz 3 fıkra, Özbek anlatmalarında ise 1 fıkra literatüre geçmiş bazı Nasrettin Hoca fıkralarıyla muhteva ve olay örgüsü bakımından benzerdir.

İncelediğimiz Türkmen rivayetlerindeki ilk fıkra (Cörayev 1991:131) Miralî, Sultan Hüseyin'in bir fermanı üzerine dağda geceleme isterken soğuktan donarak ölen yiğitlerin durumuna bir son vermek ister. Yanına aldığı kırk yorganın otuz dokuzunu altına serip birini de üstüne örterek dağda geceler ve ertesi sabaha sağ salim çıkar. Fakat sultan vaat ettiği ödül olan altınları, Miralî'nin uzaktaki bir lambanın ışığından ısındığını ve böylece sağ kalabildiğini iddia ederek vermez. Miralî ise bu işi, boş yere insanların ölmesine mani olmak için yapmış olduğundan sesini çıkarmaz fakat sultana gereken cevabını ateşten üç adım öteye koyduğu çaydanlığın ısınmasını beklerken verir.

Bu fıkradaki olay örgüsü aynen bir Hoca fıkrası olan "Kör Kandille" (Kabacalı 1991:221) isimli fıkradaki gibi gelişmiştir. Adı geçen fıkrada Hoca'ya bir oyun oynayıp kendilerine ziyafet çektirmek iste-

yen komşuları, Hoca'ya şehrin meydanında sabaha kadar hiç ısınmadan durursa ziyafet çekeceklerini söylerler. Fakat duramazsa Hoca onlara ziyafet verecektir. Anlaşmaya razı olan Hoca sabaha kadar ayazda bekler. Komşular gelip "Ne yaptın Hoca? Nasıl durdun?", deyince Hoca da zifirî karanlıkta beklediğini, yalnız beş fersah öteden solgun bir kandilin ışığını gördüğünü söyler. Komşular "Olmaz Hoca, sen o ışıktan ısınmışsın", deyip ziyafeti isterler. Ziyafet zamanı Hoca, bir ağacın dalına kocaman bir kazan asar ve altına da bir kandil yakar. Bunu gören komşuları "Kör kandille kazan kaynar mı Hoca?", deyince Hoca: "Beş fersah ötedeki kandil beni ısıtırsa kazanı da kaynatır", der.

Her iki fıkranın sonuç kısmı olan hüküm bölümlerinde Hoca'nın ve Miralî'nin verdiği cevap aynı mantığın neticesidir. Her iki fıkranın ana çerçevesinde birbirine nazaran farklılıklar olsa da yorum çerçevesi değişmemiştir.

Bu fıkra aynı zamanda Arapların ünlü şairi Ebu'n-Nevas ve Türk boyları arasında da tanınmış bir fıkra tipimiz olan İncili Çavuş'a da bağlı olarak anlatılmaktadır. (Sakaoğlu 1984:453)

Türkmen rivayetlerindeki ikinci fıkrada ise Nevâyî yine Miralî ismiyle anılır. (Kerbabayev 1992:13) Bu fıkrada Miralî, Sultan Hüseyin'e getirdiği kavunlar için iyi bir bahşiş alınca vezirler tarafından kıskanılır. Vezirlerden biri padişaha niçin bu kadar çok para verdiğini sorunca sultan, parayı kavunlar için değil Miralî'nin sözleri için verdiğini söyleyerek eğer Miralî'yi söz oyununda yenerlerse onlara da vereceğini ekler. Bunun üzerine Miralî ve vezirler arasında soru-cevap faslı başlar. Miralî'ye sorulan sorular ve onun verdiği cevaplar "Dünyanın Orta Yeri" (Kabacalı 1991:237; Türkmen 1999:68) isimli bir Hoca fıkrasıyla benzerdir. Yerin ortası neresidir? Gökyüzündeki yıldızların sayısı

kaçtır? Gibi sorulara Nasrettin Hoca'nın ve Mirali'nin verdiği cevaplar aynıdır.

Türkmen rivayetlerinde tespit ettiğimiz son fıkra ise (P.Agaliyev-Ş.Batırov 1941:75) "Bir Horoz Gerek" (Kabacalı 1991:202; Türkmen 1999:52) adlı Nasrettin Hoca fıkrasıyla benzerdir. Sultan Hüseyin bir gün hizmetkârlarına birer yumurta alıp kendisiyle gezmeye çıkmalarnı söyler fakat Mirali'nin bu yumurta işinden haberi yoktur. Sultanın niyeti Mirali'yi söz yarışında yenebilmektir. Sultan Hüseyin ıssız bir yere geldiklerinde maiyetindekilere birer yumurta yumurtlamalarını aksi takdirde ceza vereceğini söyler ve gıdaklayarak ilk önce kendi yumurtlar. Sırayla Mirali hariç herkes yumurtlar o ise bir tepeye çıkıp horoz gibi öterek "Bunca tavuğun bir de horozu olmaz mı", der.

Söz konusu Hoca fıkrasında ise Hoca, bir gün mahallesindeki çocuklarla birlikte hamama gider. Yanlarına gizlice yumurta alan çocuklar hamamda "Haydi yumurtlayalım, yapamayan hamamın parasını versin", deyip yumurtlarlar. Bunları gören Hoca ise telaşlanmadan horoz gibi ötmeye başlar. Kendisine "Ne yapıyorsun Hoca?", diye soran çocuklara verdiği cevap ile Mirali'nin cevabı aynıdır.

Özbek Türkleri arasında Nevâyî etrafında teşekkül etmiş halk anlatmalarında ise tespit ettiğimiz bir fıkranın (Cörayev 1991:31) -Nasrettin Hoca fıkrası olarak karşımıza çıktığı gibi- çok değişik tiplere bağlı olarak anlatılan bir halk anlatması olduğunu görmekteyiz. Bu fıkrada Sultan Hüseyin, Ali Şir'i kollarını sıvamış bir bağda çalışırken görür ve dostuna: "Yaşlılık vaktinde bağ yapmanın sana ne yararı var? Bu cevizler ne zaman meyve verecek de sen yiyeceksin?", der. Ali Şir de: "Dostum, ben bunları kendim için değil işte şu çocuklar hatta onların çocukları için ekiyorum, iyiden bağ kalır demiş atalarımız", diye cevap verir. Cevabı çok

beğenen sultan Ali Şir'e bir kese altın verince Ali Şir: "İşte şimdiden meyve vermeye başladı", der.

Bu fıkrada, (efsanelerimiz arasında sık sık karşımıza çıkan yaşlı adam, köylü ile padişah, vezir ya da zengin bir bey arasında) geçen söz konusu hadisenin (Kalay 1998:241) Ali Şir Nevâyî ile Hüseyin Baykara'ya bağlı anlatılarak muayyen şahıslarla birleştirilmiş olduğunu görmekteyiz. Bir başka değişimde bu anlatı âdil Nuşirevan ile bir köylü arasında geçmiş olarak söylenir ve köylünün cevabı üzerine Nuşirevan'ın bahşiş verdiği, köylünün de bu bahşişi fidanın hemen meyve vermesi biçiminde yorumladığı belirtilir. (Kurgan 1996:84)

Türk mizahının ve Türk fıkralarının en önde gelen tiplerinden biri olan Nasrettin Hoca, tarihî kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre XIII. yy.da Anadolu'da yaşamıştır. Şöhreti Türkiye sınırlarını aşmış bu halk bilgesinin fıkralarına her geçen gün değişik tipte ferdî ya da anonim fıkraların mal edildiği bilinen bir gerçektir. Folklorizasyon olayı ile pek çok yeni ve değişik muhite ait fıkra Hoca'ya mal edilebilmekte veya tam tersi Hoca'ya ait fıkralar mahallileştirilerek yeni şartlara adapte edilebilmektedir. (Türkmen 1999:15) Bugün sözlü gelenekte, az da olsa yazılı metinlerde böyle değişikliklere rastlanmaktadır. Bu açıdan incelediğimiz zaman Nasrettin Hoca fıkraları Ebu'n-Nevas, Cuha, Bektaşî, İncili Çavuş, molla, köylü, adamın biri, Karadenizli ile yaşayan bir kişi olan Kalkandelenli Abdi dede, vs.'ye bağlanmakta veya onların fıkraları Hoca'ya atfedilmektedir. Keza Bektaşî fıkraları da Ebu'n-Nevas, İncili Çavuş, Karagöz, Nasrettin Hoca vs. gibi fıkra tipleriyle karıştırılmaktadır. (Sakaoğlu 1984:447)

İnceleme konumuz olan Nevâyî'ye bağlı olarak anlatılan fıkralarda da bu şekilde bir tip değişmesinin olduğunu gör-

mekteyiz. Nasrettin Hoca fıkrası olarak kayıtlara geçmiş bu fıkralar, Özbek ve Türkmenler arasında kendisinden iki yüzyıl sonra tarih sayfasına çıkan Ali Şir Nevâyî'ye mal edilerek anlatılmaktadır. Çeşitli fikra tiplerinin bir kültür ortamından diğer bir kültür ortamına geçişinin sebebi Raoul Rosière'nin efsanelerin teşekkülü hakkında ileri sürdüğü epik kanunlar teorisiyle⁴ açıklanmaktadır. (Sakaoğlu 1992:11) Saim Sakaoğlu, Rosière'nin bu teorisinin fıkralardaki tip değişimlerini açıklığa kavuşturması bakımından önemli olduğunu fakat bu kaidelerin bazen tam tersine de işlediğini ve bu sebeple tip değişimlerini açıklayabilecek başka hususlar da olduğunu belirtmektedir. Sakaoğlu, Rosière'nin kaidelerini göz önünde bulundurarak fikra tipi değişimleri için şu tespitlerde bulunmuştur.

1- Sevilen bir nüktenin başka bir bölge tipine veya bölge halkına bağlanması.

2- Ahmaklıkla ilgili bir nüktenin, sevilmeyen aralarında çeşitli konularda husumet bulunan iki köy, köy-ilçe, vs.nin biri tarafından diğerinin halkına mal edilmesi.

3- Geniş bölgede tanınmayan dar bölge tipinin yeni çevreye veya ünlü bir ada bağlanması.

4- Tanınmış bir tipin dar bölge tipine bağlanması.

5- Yabancı bir tipin millî bir tipe, hatta bölge tipine bağlanması.

6- Benzer hususiyetleri taşıyan iki tipin yer değiştirmesi. (Sakaoğlu 1984:448)

Nasrettin Hoca fıkralarının Özbek ve Türkmenler arasında Ali Şir Nevâyî'ye mal edilmesinin dolayısıyla tip değişimine uğramasının sebeplerini, yukarıda verdiğimiz Rosière'nin kaideleri ve Sakaoğlu'nun konuyla ilgili tespitleri ışığında açıklayabilmekteyiz.

II- Nevâyî ile Çağdaşları Etrafında Teşekkül Etmiş Fıkralar:

Hoca fıkralarıyla benzer olan fıkraların yanı sıra Nevâyî etrafında teşekkül etmiş olan edebî ve tarihî sayılabilecek fıkralar da mevcuttur. Nevâyî'nin sabit bir fikra tipi olduğu bu fıkralardaki diğer kahramanlar Nevâyî'nin çağdaşları olan bazı şair ve devlet adamlarıdır. Söz konusu fıkraların şahıs kadrosunda Hüseyin Baykara, Baykara'nın vezirleri, şair Binaî ve Kadı Kalan lakaplı Mecdettin Muhammet'i görmekteyiz. Bu karakterlere nazaran Nevâyî ile Hüseyin Baykara'ya bağlı olarak anlatılan fıkraların çokluğu nedeniyle bu bölümdeki fıkraları iki grupta değerlendirmeyi uygun gördük.

a) Nevâyî ile Hüseyin Baykara'ya bağlı olarak anlatılan fıkralar:

Asli tipin Nevâyî, II. Tipin ise Sultan Hüseyin Baykara'nın olduğunu gördüğümüz bu fıkralarda sultan, bazen veziri bazen de sohbet arkadaşı olarak gösterilen Nevâyî ile sürekli söz yarıışı halindedir. Sultan Hüseyin Baykara âdeta bu söz yarışında dostuna galebe çalmak için elinden geleni yapar fakat hiç birinde muvafak olamaz. Fıkraların hepsinde Nevâyî gerek keskin zekâsı gerekse hazırcıvaplığı ile sultanı alt eder. Yaptığımız incelemede, şahıs kadrosunun Nevâyî ve Baykara'dan müteşekkil olduğunu gördüğümüz; Özbekler arasında 1, Türkmenler arasında da 4 fikra tespit ettik.

Söz konusu fıkralardan, Özbek Türkleri arasında anlatılan fıkra (Cörayev 1991: 21) Nevâyî, Baykara'nın veziridir. Sultan bir gün vezirine "Nerede sivrisinek yoktur?", diye sorar. Nevâyî "İnsanın olmadığı yerde yoktur", diye cevap verince sultan, dostunun yanıldığını ve bunu ispat edebileceği bir fırsat bulduğunu düşünerek hemen atlarına binip yola çıkmayı teklif eder. Geldikleri ıssız bir yerde dinlenmek için durduklarında bir sivrisinek Baykara'yı rahatsız eder. Bunun üze-

rine sultan “Hani insan olmayan yerde sinek olmazdı?”, diyerek dostunu yendiğini düşünür. Fakat Nevâyî'nin “Biz insan değil miyiz?”, şeklindeki cevabı sultana diyecek bir şey bırakmaz.

Türkmen Türkleri arasında anlatılan fıkralardan birinde (Cörayev 1991:114) Sultan Hüseyin Baykara Nevâyî'yi mat edebilmek için olmadık bir iş bu yurur. Nevâyî, üç gün içinde kendisinden taştan kalpak dikmesini isteyen sultana “Söğüdün külünden yapılmış ip verirseniz dikerim”, deyince sultan “Hiç söğüdün külünden ip olur mu?”, diye sorar. Nevâyî ise “Taştan da kalpak dikmek olur mu?”, diye sorarak hem zekiliğini hem de hazırcıcağılığını bir kez daha gösterir.

Sultan Hüseyin Baykara ile Ali Şir'e bağılı olarak anlatılan Türkmen rivayetlerindeki diğer bir fıkrada ise sonuç cümlesinin bir atasözü olduğunu görmekteyiz. Fıkralarda asıl etkiyi yapan bitiş cümlelerinin hikâyeden koparak bir atasözü halinde yaşadığı bilinmekle beraber (Başgöz 1999:60) bu örnekten atasözünün mü fikraya kaynaklık ettiği yoksa fıkranın mı atasözü haline geldiğini anlamak mümkün değildir⁵. Söz konusu fıkrada Sultan Hüseyin Baykara bir gün küçücük bir yorganı alarak yatar. Başını örtse ayakları, ayaklarını örtse başı açıkta kalınca da vezirlerine “Bu yorganı ne yapıp edip ayak ucumdan başıma kadar yetirin!”, diye emir verir. Vezirler ne kadar uğraşsalar da bir çare bulamazlar fakat Ali Şir gelip sultanın ayaklarına kuvvetle vurur. Can acısından ayaklarını toplayan sultan, niçin vurduğunu sorunca da “Emrinizi yerine getirdim, ayaklarınızı yorganına göre uzat sultanım”, der.

Türkmen anlatmalarındaki bir başka fıkrada ise (Kerbabayev 1992:29) Nevâyî'nin Sultan Hüseyin'in kendisine yaptığı bir şakaya, şakayla karşılık verdiğini görmekteyiz. Söz konusu fıkrada Sultan Hüseyin, Ali Şir'e bir muziplik yap-

mak ister ve gizlice ertesi sabah Ali Şir'in bineceği atın dudaklarını keser. Fakat gece uykusu kaçan Nevâyî bunu fark eder ve o da sultanın atının kuyruğunu keser. Bundan habersiz olan sultan, ertesi gün yolda giderlerken geriye dönüp “Atın neden gülüyor Ali Şir?”, diye alaylı bir şekilde sorar. “Atınızın kuyruğuna gülüyor olmasın?”, diyen Nevâyî bir kere daha sultanı mat eder⁶.

Türkmen rivayetlerinde tespit edebildiğimiz son fıkrada ise (P.Agaliyev-Ş. Batırov 1941:73) Sultan Hüseyin, Nevâyî'nin gölün kenarında kuruyup kalmış kamışlar için söylediği “Bunlara yağmur gerek” sözünü alaya alır ve “Hiç suyun içindeki kamışlar yağmura ihtiyaç duyar mı?” diyerek dostunu yendiğini düşünür. Fakat Nevâyî bunun da altında kalmaz ve “Niçin atımı su içmesi için bırakmıyorsun?” diyen sultana “Atımın ayakları da suyun içindedir, oradan içsin”, diyerek zekice bir cevap verir.

b) Nevâyî ile devrin şair, hattat ve vezirlerine bağılı olarak anlatılan fıkralar

Ali Şir Nevâyî etrafında teşekkür etmiş bu fıkralarda ikinci tip olarak Sultan Hüseyin Baykara'dan hariç devrin şair, vezir ve hattatlarına da rastlamaktayız. Bu kişilerin en önemli özelliği hayalî tipler olmamalarıdır. Ali Şir Nevâyî'nin günlük yaşamında çeşitli vesilelerle bu kişilerle münasebette bulunduğunu tarihî kaynaklardan öğrenmekteyiz. Bu fıkralarda da Nevâyî hazırcevap üslubu ve zekice yaptığı söz oyunları ön plana çıkmaktadır. İncelediğimiz Özbek Türklerine ait anlatmalarda 8 fıkra tespit etmiş bulunmaktayız.

Fıkralarda karşımıza çıkan ve Sultan Hüseyin gibi Nevâyî ile sürekli söz yarışında olan bir başka tip de devrin şairlerinden Binaî'dir⁷. Tespit ettiğimiz fıkralardan dördü, Nevâyî ile Binaî'nin birbirlerine ithafen yaptıkları kelime oyun-

larını içeren metinler olmakla birlikte gerçek yaşamlarındaki ilişkilerinin gerçliğini de ortaya koymaktadır. Bu fıkralardan ilkinde Binaî ve Nevâyî çok iyi iki dost olarak resmedilmiştir; fakat araya giren haset insanların söyledikleri kötü sözler yüzünden birbirleriyle imalı söylemeye başlarlar. Bir vesileyle Binaî başka bir memlekete gider ve iki dost ayrı düşerler fakat yine de birbirlerine şiir yazmaya devam ederler. Binaî, Nevâyî'nin Farsça şiirlerinde kullandığı "Fani" mahlasını hicveden ve kendi mahlasını da öven bir gazel yazar. Yaptığı kelime oyunuyla kendi kendini överken Nevâyî ile de alay eden Binaî'nin bu şiirine karşılık Nevâyî de zekice bir kelime oyunuyla karşılık verir ve Binaî'ye söyleyecek söz bırakmaz.

Bir başka fıkrada ise Binaî'nin Nevâyî'yi dostlarıyla oturduğu bir mecliste görünce kıskanması vurgulanır. Dostlarının arasında oturan Nevâyî'ye sataşarak onu küçük düşürmek isteyen Binaî, o sırada uluyarak gelen bir köpeğe bakar ve "Cenaplarının itleri de nevalı ulurmuş", der. Nevâyî ise hazırcevap davranarak "Evet, ben bunu zahmetle büyütüştüm. Mevlananın⁸ kendisinin de gördüğü gibi bina oldu", der ve yaptığı zekice kelime oyunuyla Binaî'yi mat eder.

Nevâyî ve Binaî'ye bağlı anlatılan diğer iki fıkrada ise Binaî'nin, Nevâyî karşısında kendisini övmek için yaptığı çeşitli kelime oyunları mevcuttur. Fakat Nevâyî her zaman daha zeki ve hazırcevap davranarak dostunu yenmeyi başarır.

Nevâyî ve çağdaşları etrafında teşekkül etmiş fıkralardan tespit edebildiğimiz ikisi, devrin vezirleriyle ilgilidir. Söz konusu fıkralardan biri muhtevası bakımından tek örnektir. Genellikle mütevazı karakteriyle tanıdığımız Nevâyî bu fıkrada padişahın ricası üzerine Kadı Kalan⁹ isimli vezirin büyüklüğüyle meşhur

burnunu mizahî bir şiir okuyarak hicveder.

Diğer fıkrada ise söz konusu vezir, Baykara'nın meclislerinde bulunan ve adından bahsedilmeyen vezirlerden biridir. Nişancılıktan, okçuluktan bahsedildiği sırada bu vezir kendi nişancılığıyla övünmek ister ve bir seferinde geyiğin birini kulağından girip ayağından çıkacak şekilde vurduğunu söyler. Bunu duyan padişah sinirlenir ve veziri ölüme mahkum eder. Mecliste bulunan Nevâyî ise veziri kurtarmak için zekice bir cevap verir ve "Doğrudur, çünkü o avda ben de vardım. Vezir yayını çektiğinde geyik ayağı ile kulağını kaşıyordu", der.

Nevâyî ve çağdaşları etrafında teşekkül etmiş fıkralardan tespit edebildiğimiz son fıkrada ise istihza konusu bu kez bir hattattır. Nevâyî'nin gazellerini devrin en iyi hattatları yazmaktadır fakat bir gün kendi hattatı hastalanınca başka bir hattat yazmaya başlar. Bir gün bir mecliste Nevâyî'nin kulağına "Melikü's-suaranın kendisi de kusur işlerse başkalarından ne beklenir", diye bir laf çalınır. Hemen yeni yazılan gazellerine bakar ve "göz" yerine "kör" yazıldığını görür. Nevâyî de bu duruma "Gözümü kör edenler kör olsun¹⁰", şeklinde cevap verir.

Sonuç olarak yukarıda verdiğimiz Ali Şir Nevâyî ve çağdaşlarına bağlı olarak anlatılan fıkralarda mizahı sağlayan temel unsurlar hazırcevaplık, mantık dışı durumlarda devreye giren pratik zekâ ürünü çözümler ve zaman zaman şiirin de kullanıldığı ima ve taşlamalardır. Bunun yanı sıra bu fıkraların muhtevalarına baktığımızda temaları şöyle tasnif edebiliriz:

- 1- Hazırcevaplık ve kelime oyunları,
- 2- Şakaya şakayla karşılık verme,
- 3- Hükmü bir atasözleriyle verme,
- 4- Mizahı soru-cevapla kurma,
- 5- Kendini övenlerle ve başkalarını kıskananlarla alay,
- 6- Dış görünüşle alay.

NOTLAR

¹ Nevâî etrafında Özbek ve Türkmenler arasında pek çok halk anlatısı teşekkül etmiştir. Söz konusu halk anlatımları için bu konu üzerine yaptığımız doktora çalışması sonucu “rivayet” terimini uygun gördük. Bkz. Ergin, 2003:18-36. Fakat bu konuda yapılmış bir aktarım çalışmasında söz konusu anlatımlar için “halk destanları” terimi kullanılmıştır. Bkz. Biray, 1998:57

² Fıkra, sözlü edebiyat mahsülleri arasında halk mizahını temsil eden en tipik estetik yapıdır. Kuruluş bakımından bir tez ve bir karşı tezdin oluşur. Estetik kuruluşu bu iki unsurun yarattığı terkip meydana getirir. Hazırlık bölümünde kısaca vak'a veya ifade edilmek istenen düşünce ile ilgili bilgi verildikten sonra tez ve karşı tez ortaya çıkar. Karşılıklı konuşma veya tartışma ile mesele muhakeme edilir. Muhakeme sonunda taraflar durumu bir hükme bağlar. Hüküm, fıkranın sonuç kısmıdır. Sonuçta, hükümden çıkarılacak “hisse” mevcuttur. Kısaca fıkranın estetiğini yaratan temel unsurun çatışma olduğunu ifade edebiliriz Bkz. Yıldırım, 1999:8

³ Dursun Yıldırım'ın Türk Fıkra türünde mevcudiyeti bilinen fıkra tiplerini ve ortaya çıkmış hususiyetlerini göz önünde tutarak yaptığı tasnifte “Aydınlar arasından çıkan tipler”e Miralî'yi de almıştır. Bkz. Yıldırım, 1999:25-32.

⁴ Rosière'nin ileri sürdüğü kaideler üç grupta toplanmaktadır:

1-*Menşelerle ilgili kaide*: Akli kapasiteye sahip olan bütün milletlerde muhayyile aynı şekilde tezahür eder. Böylece benzer efsanelerin yaratılışına sebep olur.

2-*Birinin yerine diğerinin geçmesi kaidesi*: Bir kahramanın hatırası zayıfladıkça onun şerefine yaratılmış olan efsane bu kahramanı terk eder ve daha meşhur birine mal olur.

3-*Adapte olabilmek kaidesi*: Çevre değiştiren her efsane yeni çevrenin sosyal ve etnografik şartlarına kendisini adapte eder. Bkz. Sakaoglu, 1992:11

⁵ Atasözleri ile fıkralar işlev bakımından birbirine benzer. Bir hikâyede sık kullanılan bir kalıp-söz zamanla atasözü haline gelebildiği gibi bir atasözü de hikâyenin anlatımına karşılık onun bir parçası haline gelebilmektedir. Bu ilişki atasözünü fıkraya, fıkrayı atasözüne çevirmeye olanak sağlar. Bkz. Başgöz, 1999:60

⁶ Bu fıkrada atın dudaklarının kesilmesi karşılık diğer atın da kuyruğunun kesilmesi hadisesi bir masal motifi olarak Bilge Seyidoğlu tarafından Erzurum masallarında tespit edilmiştir. Seyidoğlu'nun tespit ettiği masala göre sorduğu bilmeceleri çözüp kızını alıp giden delikanlının atının dudaklarını kral kesince delikanlı da kralın atının kuyruğunu keser. Seyidoğlu bu motifi “hileye karşı hile” başlığı altında vermiştir. Bkz. Seyidoğlu, 1975: 118

⁷ Babürnâme'de Herat'tan olduğu ve babası Üstad Muhammed'in baş mimar (ser-bennâ) olmasından dolayı bu mahlası kullandığı belirtilmekle birlikte divanı ve mesnevileri olduğu da söylenir. Musikiden bihaber olması Ali Şir Nevâî tarafından

hoş görülmemiştir fakat Binaî bu eksikliğini kısa sürede gidererek Nevâî'nin hayranlığını kazanır. Ayrıca Nevâî'ye olan muarızlığı ve bu yüzden çok cefa çektiği de malumdur. Bkz. Babürnâme, 1985:279-280. Bartold ise Binaî'den “Ali Şir Nevâî'den gayrimemnun, 918'de ‘Karşı’ zaptında ve ahalisinin katliamında öldürülen şair ve müverrih Benaî” diye bahseder. Ali Şir ile yaptığı kavga neticesinde Irak'a Sultan Yakup nezdine gider ve burada kendisinde uyanan “vatan aşkı” onu tekrar Horasan'a celp eder. Fakat yine Ali Şir ile uyuşamayarak tekrar Semerkant'a döner. Mir Ali Şir, Binaî'den bahsederken onu fevkalâde zeki, âlim hatta her bir sahada gayri kabili kıyas fakat alıngan ve mağrur adam olarak tasvir eder. Bkz. Bartold, VI, 1938:154. Binaî'nin Herat'ta terk edip Semerkant'a gitmesine sebep olarak Babürnâme'de Mir Ali Şir ile aralarında geçen sert bir şaka gösterilir: Bir gün satranç meclisinde Ali Şir Bey ayağını uzatır ve ayağı Binaî'nin arkasına dokunur. Ali Şir Bey şaka olarak “(Farsça) Olur belalardan değildir, Herat'ta ayağını uzatsan mutlaka bir şairin arkasına ulaşır”, der. Binaî de “Eğer geri çekersen yine bir şairin arkasına ulaşır”, der. Bkz. Babürnâme, 1985:280. Vasîfî'nin hatıratında ise bir bölüm Binaî ile Nevâî'nin münasebetlerine ithaf edilmiştir. Vasîfî, Kemaleddin Binaî'den Nevâî'nin çevresindekiler arasında dikkati çekenlerden biri olarak bahseder. Verdiği bilgilere göre Binaî'nin eserleri arasında Herat ve Semerkant şivesinde yazılanlar bilhassa dikkati çekmektedir. Hatıratında Binaî'nin üç hievî şiiri (ikisi Herat biri Semerkant şivesindedir) ve Herat şivesinde “Mecma'ül-Garayib” adlı beş yüz beyitlik manzumesi ile “Sonsöz”ü vardır. Bu bölüm Nevâî'ye ve Herat'a bir nevi methiyedir ve manzumenin yazılışı sırasında bulunduğu sürgünün ağırlığından bahseden bir şikâyetnamedir. Hatıratında Nevâî ve Binaî ile ilgili dört hikâye mevcuttur ve bu hikâyelerden biri mezkur kişiler arasındaki gerginliğin sebebini çok iyi göstermektedir: Bir gün Binaî'nin Irak dönüşünde, ilim adamlarının ve asilzâdelerin bulunduğu bir mecliste Nevâî, Binaî'ye “Yakup Bey'in değerleri hakkında hatırladığımız bir şey varsa söyleyiniz”, der. Binaî de “Yakup Bey'in Türkçe konuşmaması onun diğer kıymetlerinden üstündür”, deyince Nevâî, “Ah Binaî, küstahlığın bütün hudutları geçti. Ağzını çirkefle tıkamalı”, der. Binaî ise “Bunun kolayı var. Türkçe şiirler okumak kâfidir”, şeklinde cevap verir. Anlaşılan Binaî, Nevâî için en mühim ve en değerli olan millî edebiyata, verdiği muazzam yaratıcı emeklere son derece dokunaklı bir saldırı yapmıştır. Bu saldırı basit istihzayı aşırıyordu ve şüphesiz muayyen siyasi maksadı vardı. Binaî'nin ideolojisi Nevâî'ninkinden tamamen zıttır. Bkz. Boldrev, 1988:228-29-30.

⁸ Eski Arapça'da “mevlana” tabiri Nevâî zamanına kadar tarihî manasını (efendimiz) kaybetmişti ve ancak âlim, şair, musikîşinas kimselere işaret veya hitapta hürmet ifade eden özel bir tabirdir. Bkz. Boldrev, 1988:205

⁹ Rivayetlere “Kadı Kalan” olarak geçen kişi Mevedettin Muhammet isimli vezirdir. A. S. Levend'e göre Nevâî, devlet işleriyle ilgilendiği müddetçe

yolsuzluklarla ve haksız işler yapan insanlarla sürekli mücadele etmiştir. Bu nedenle bir çok da düşman kazanmıştır. Mecdettin Muhammet de bu düşmanlardan biridir. İhtiras sahibi olduğundan görevini kötüye kullanmıştır ve hakkındaki şikayetler sonrası yapılan soruşturmalarda bu iddia ispatlanmış ve divandaki görevinden azledilmiştir. Üzerinde sadece sultanın emirlerini ilgililere bildiren "pervanecilik" görevi bırakılmıştır. Bkz. Levend, 1965:36-37. Bartold'a göre ise 1472 de Şehabettin İsmail Öglü Nizamü'l-Mülk, 1473-74'te de Ali Şir'in sitayişle bahsettiği Hoca Afzaleddin Muhammed Kirmani vezir tayin edilmiştir ve bu vezirlerin birleşerek sultanın nezdinde müttahim mevkiine düşürmek gayesi ile Mecdettin'e karşı entrikalar çevirmişlerdir. Mecdettin aleyhine konuşan bu iki ricalin susmasına sebep olması için sultan mukarribinden yardım istemiştir. Bu meselede Ali Şir'in adı şayet "mukarribin" tabiriyle yapılan telmih dikkate alınmazsa asla zikredilmemiştir. Yalnız muhakkaktır ki Mecdettin'in en kuvvetli düşmanı Mir Ali Şir olmuştur. Bkz. Bartold, "IV", 1938:523. Vasıfî'nin hatıratında ise bir bölümün adı "Berze bahçesinde Ali Şir Nevâyî ile Hoca Mecdettin Muhammet'in meclisleri ve Münşi Mevlana Abdülvasî'ye fazıllar tarafından yapılan şakaları tasvir eden bölüm"dür. Vasıfî'nin doğrudan doğruya temas ettiği kimselerin ağzından anlatılan bu hikâyelerden birine göre Nevâyî ve Mecdettin'in münasebetleri gayet dostane gösterilmektedir. Bkz. Boldrev, 1988:211. Babürname'de ise önceleri Sultan Hüseyin'in divanında arzu edilen tertip ve nizamın olmadığı belirtilirken halkın refahtan yoksun olduğu ve ordunun da gayrimemnun bir hava içinde bulunduğu sırada Mecdettin Muhammet, divandakilerden bir miktar para isteyen Sultan Hüseyin'e kendisine salâhiyet vermesi durumunda vilayeti mamur, hazineyi zengin, orduyu çok yapacağını söyler. Sultanın, bu ricasını kabul etmesi üzerine de gayret ve ihtimam edip az zamanda hem halkı hem de orduyu memnun edip hazineye de çok para topladı. Fakat Ali Şir Bey etrafındaki bütün beyler ve mansıp sahipleri ile uyuşamadı ve bu yüzden bunların hepsi ona düşman kesildiler ve igvaatta bulunarak Mecdettin'i azlettirdiler. Babürname, 1985:274-275.

¹⁰ Aynı mealde meşhur bir dörtlük de Fuzûlî tarafından söylenmiştir. Hasibe Mazioğlu, Fuzûlî'nin yanlış kopya eden kâtipler hakkında söylediği bu dörtlüğün hicivde divan şiirimizin incilerinden biri sayar:

*Kalem olsun eli ol kâtib-i bed-tahrîrün
Ki fesâd-ı rakamı sûrumuzu şûr eyler
Gâh bir harf sükûtuyla kılur nâdiri nâr
Gâh bir nokta kusûruyla gözü kör eyler,* Bkz.

Mazioğlu, 1992:16. A. S. Levend ise Fuzûlî'nin bu kıtasını Nevâyî'nin Seb'a-i Seyyare'sinin sonunda kâtiplerden bahseden şu beyitlerinden esinlenerek yazdığını söyler;

*Yana kâtip ki tiz itip hâme
İstegey naqş kılsa bu nâme
Ni ki min yazdım eyle sürse kalem
Ni rakam kıldım anı kılsa rakam*

Beytlerde tağallûf eylemese
Lafzlarda taşarruf eylemese
Köz üze nokta koymay eylep zür
Merdümi bolmağan dik eylese kür, Bkz. Levend, 1965:254-255.

KAYNAKLAR

AGALİYEV, P.- BATIROV, Ş.: 1941, Mirali ve Soltansöyün, Türkmenistan Dövlət İlmi – Dernev Dil ve Edebiyat İnstitutu, Türkmen Dövlət Neşir, Aşgabat

ARAT, Reşit Rahmeti: 1985, Babürnâme, Ankara, Kültür ve Turizm Bak. Yay.

BARTOLD, V. V.: 1938, "Mir Ali Şir ve Siyasi Hayatı IV", "Ülkü", nr.60, Ankara s.523

BARTOLD, V. V.: 1938, "Mir Ali Şir ve Siyasi Hayatı VI", "Ülkü", nr.62, Ankara s.154

BAŞGÖZ, İlhan: 1999, Geçmişten Günümüze Nasrettin Hoca, İstanbul

BIRAY, Nergis: 1998, "Türkmenler Arasında Ali Şir Nevâî Hakkında Anlatılan Halk Destanları 1, 2", "Millî Folklor", S.39-40, s.57-76, 50, 57. Ankara

BOLDİREV, A. N.: 1988, "Çağdaşlarının Hikâyelerinde Nevâyî", TDAY-B. Çev.Rasime Uygun, Ankara, s. 205-230

CÖRAYEV, Mamatkul: 1991, El Dese Nevaiyni, Hazret Mir Alişer Nevaiy Hakida Rivayatlar, Taşkent

ERGIN, Selma: 2003, Ali Şir Nevâyî Etrafında Teşekkül Etmiş Özbek ve Türkmen Rivayetleri, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

KABACALI, Alpaz: 1991, Bütün Yönleriyle Nasrettin Hoca, İstanbul

KALAY, Emin: 1998, Edirne İli Ağızları, Ankara, TDK Yay.

KERBABAYEV, Berdi: 1992, Miralî (Novayı), Aşgabat

KURGAN, Şükrü: 1996, Nasrettin Hoca, Ankara, Kültür Bak. Yay.

LEVEND, Agah Sırrı: 1965, Ali Şir Nevaî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği, C.I, Ankara, TTK Yay.

MAZIOĞLU, Hasibe: 1992, Fuzulî'nin Türkçe Divânından Seçmeler, Ankara

SAKAOĞLU, Saim: 1984, "Fıkra Tiplerinin Değişmesi", Folklor ve Etnografya Araştırmaları Bildirileri", s.453, İstanbul

SAKAOĞLU, Saim: 1992, Efsane Araştırmaları, Konya

SEYİDOĞLU, Bilge: 1975, Erzurum Halk Masalları Üzerinde Araştırmalar, Ankara

TÜRKMEN, Fikret: 1999, Nasrettin Hoca Latifelerinin Şerhi (Burhaniye Tercümesi, Transkripsiyon, İnceleme, Metin), İzmir

YILDIRIM, Dursun: 1999, Türk Edebiyatında Bektaşî Fıkraları, Ankara